

Írások egy könyvről

Proletárdiktatúrákból a polgári demokráciákba (1989–1992)*

Az MTA Társadalomkutató Központjának tanulmánygyűjteményében a szerzők országonként elemzik a rendszerváltás éveinek fejleményeit. Magyarországról külön tanulmány nem készült, „mindössze” Glatz Ferenc „munkahipotézise”, amely nem a hazai átalakulás bemutatása – hiszen a tárgy szakirodalma bőséges –, hanem szerkesztői minőségében készített, a világméretű változások jellegzetes vonásaira koncentráló gondolategyüttes. Az egyes szerzők e munkahipotézis alapján dolgoznak. Áttekintik a Baltikumtól Bulgáriáig, az egykori NDK-tól Mongóliáig, Kubától Kambodzsaig mindazon államokat, amelyekben rendszerváltás, illetve esetenként – Észak-Koreában, Kínában vagy Kubában – mélyreható változások történtek.

A szerzők többnyire sikeresen, néhány esetben kiemelkedő színvonalon birkóznak meg témájukkal. Juhász József markáns és objektív mértéktartással világítja meg Jugoszlávia felbomlásának kettős okát: egyfelől a délszlávok önálló állam létrehozására irányuló érdekeltségét, másfelől az egységes állam létét garantáló külső nagyhatalmi kötelezettségvállalás párhuzamos megszűnésének porlasztó hatását. Faludi Péter eredeti összevetést alkalmaz a két Korea gazdasági és szociális problematikájának kölcsönhatásáról; Ázsiáról szólva ugyanúgy kiemelhető Jordán Gyula Kínáról készült alapos tanulmánya. A földrajzi-politikai közelség folytán ismertebb tematikákat és országokat feldolgozó írások is – Németh Istváné az NDK-ról, Szokolay Kataliné Lengyelországról és Hamberger Judité Csehszlovákiáról – lényegre törő áttekintések.

* *Proletárdiktatúrákból a polgári demokráciákba (1989–1992). Rendszerváltások Európában és a nagyvilágban.* Szerk.: GLATZ Ferenc. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2004. 287 p.

Mindezekhez járul Magyarics Tamásnak *A kommunizmus közép- és kelet-európai bukásának világpolitikai háttere* című írása, amely – részben Sz. Bíró Zoltánnak az Afganisztán szovjet megszállásáról, és a szerencsétlen katonai akció külpolitikai környezetéről szóló tanulmányával együtt – nemzetközi viszonylatba helyezi a politikailag-földrajzilag átalakult régiókat.

A Német Demokratikus Köztársaságban végbement változások történetét jól ismerjük Magyarországon: pontosabban mindenki emlékszik a menekülő turisták Ausztriába való távozására, tudja, hogy ezáltal katalizálták az egyesítés feltartóztathatatlan menetét. Emellett közismert a korabeli magyar politikai vezetés szerepe ezekben az eseményekben. Ám nyilvánvalóan kevesebben kísérték mindennap figyelemmel az egyesítéshez vezető többoldalú diplomáciai-politikai játszmát, az angol, a francia, hovatovább az olasz aggályok és ellenérzések eloszlatására irányuló törekvéseket. Margaret Thatcher például „az erős, egyesített Németországot a második világháború utáni stabilitás komoly kihívásának tekintette” – írja Németh István. François Mitterand a berlini fal leomlása után is jogi és politikai lehetetlenségnek tartotta az egyesítést. Giulio Andreotti 1989 végén időszerűtlennek nevezte mind a német konföderációt, mind az egyesítést – hiszen csak négy éve volt, hogy egy politikai rendezvényen, az olasz kommunista újság fesztiválján, történetesen a magyar pavilonban, az akkori „realpolitik” szerint kiállt a két német állam tézise mellett. Bizonytalanságokat lehetett észlelni a szovjet magatartásban, bár végül Kohl és Genscher nagyvonalú gesztusa – ötmilliárd márka szabad felhasználású hitel biztosítása és a katonai egységek repatriálásához nyújtott további anyagi segítség – feltörte a még keménynek látszó szovjet diót. Mindenesetre az 1945 utáni nemzetközi szerződések résztvevőinek egyetértése nélkül az egyesítés ki tudja, meddig váratott volna magára.

Noha az európai szocialista országok mindegyikében érlelődött, majd napirendre került az immanens belső fordulat lehetősége, természetzerűleg döntő volt, mi történik a Szovjetunióban. A birodalom belső fejlődésében fáziskésésbe került a nyugati határainál levő szövetségeseihez képest, de rövid időn belül „utolérte” őket; ugyanakkor 1989–1990-re már nem az Egyesült Államokkal együtt a földgolyót bipolárisan uraló szuperhatalom, ezért képtelen ellenőrizni, még kevésbé befolyásolni szatellitjeinek leszakadását, és ezzel egyidejűleg a belső változások is kontrollálatlanok voltak. Moszkva magatehetetlenül szemlélte a megváltoztathatatlant, és a közvetlen fennhatósága alá tartozó területek centrifugális mozgását sem tudta megakadályozni (lásd Baltikum, Ukrajna, Fehéroroszország, Kaukázus stb.).

Szilágyi Ákos a történelmiesszé-irodalom legjobb hagyományai szerint, az orosz historiográfia legújabb eredményeit feldolgozva meggyőzően jeleníti meg a szovjet-orosz fejlődés (visszafejlődés?) jellemzőit. „Nagy ország – nagy összeomlás” – állítja, majd bon mot-ját többrétegűen helyesbítve a következőképpen írja le a szovjet rendszerváltást: „Mind a régi rendszer szétesése, mind pedig az új rendszer elemeinek kialakulása a káoszból – nem más, mint formateremtő mozgás, az anómiás állapot felé tartó társadalom visszarántása az új »nomosz« rendjébe.” De mi az, ami a régi összeomlott rendszer helyén létesült? – teszi föl Szilágyi a kérdést. Ezt szerzőtársai vagy megkerülik, vagy éppen csak érintőlegesen, nem kellő mélységben tárgyalják. Persze irreális lenne elvárni, hogy az indokínai régióról, Mongóliáról, Bulgáriáról, vagy akár a balti országokról becsülettel összegyűjthető és összegyűjtött információk alapján valaki elérje a szovjet-orosz elemzéshez fogható absztrakciós szintet. Ezzel együtt a román rendszerváltás világos és összefogott bemutatása Vogel Sándortól túlzottan vázlatos – Románia kissé bővebb tárgyalást érdemelt volna. Réti György a balkáni kontextusban nem alábecsülhető, de Romániával összehasonlítva mégis más nagyságrendű Albániáról írva bebizonyítja, hogy kicsiny országról is lehet kimerítőbben, ugyanakkor igényesen írni. Borhidi Katinka Kuba-tanulmánya viszont inkább krónika. A szerző maga használja a címben ezt a kifejezést, ám címadása nem túl szerencsés: *A kubai fordulat krónikája* alcím lehetne a tulajdonképpeni főcím, míg *A Castro-rendszer kialakulása és jellemzése* főcím valójában a tanulmány bevezetését jelöli. Más kérdés, hogy a Castro-rendszer kialakulásának ugyancsak bő szakirodalmát nem indokolt átértelmezve „átírni”, és ismét más kérdés az is, hogy a kubai rendszernek és vezetőjének személyisége összetettebbnek tűnik a *caudillo* metaforánál, mi több: Fidel mindennek, antipolitikusnak azonban a legkevésbé sem nevezhető. Igaz ellenben, hogy jelenlegi dekadenciájában a „*leader maximo*” önnön karikatúráját és rendszerének diktatórikus torzóját rajzolja meg.

Az elkövetkezendő idők nagy talánya lehet, hogy az Egyesült Államok szuperhatalmi primátusának kizárólagosságát látva az egykori latin-amerikai (és ma már több kontinensen is előbukkanó) Észak-Amerika-ellenes indulatok és gerjedelmek – melyek megszülték a kubai forradalmat, magát Castrót, a nicaraguai sandinistákat, és ne feledjük, Chilében Allendét – milyen alakot öltenek a 21. században. Lesz-e politikai szerepük vagy elsüppednek a politikai folklórban?

A globális világban a politikai változások egymásra hatása az eddigieknél is erőteljesebb lesz, és ezzel összefügg az az általános érvényű kérdés,

amelyet Szilágyi Ákos szovjet-orosz verzióban feszeget: mi az, ami a régi rendszerek helyén létesült, mi jellemzi a változások után előállt helyzeteket? Oroszországot illetően az „államváltás” körülírásával operál, vagyis azzal, hogy ott a több évszázados, a „proletárdiktatúrába” is belenőtt abszolutisztikus struktúra, az „önszerveződési elemek” hiánya – Gramscit idézve hozzátehetjük ehhez: a civil társadalom mállékony, kocsonyás állapota – nem termelte ki a modellváltáshoz szükséges feltételeket. Úgy vélem, ebből a gondolatmenetből bizonyos értelemben kibontható a közép-európai rendszerváltások némely sajátosságát magyarázó érvrendszer. Európának ebben a más jellegű régiójában az államváltáshoz mérten lényegesen eltérő, más minőségű átalakulás folyt. A népek itt leváltották rendszereiket abban a reményben, hogy utána szabadabb, élhetőbb, a Kánaánhoz közeledő viszonyok, gyökeresen különböző rendszerek köszöntenek rájuk. Az új rendszerek felmutatták tetszetősebb vonásaikat, de hallatlan csalódásokat, tömeges kiábrándultságokat produkáltak, és ezek miéértjére nyilvánvalóan többféle válasz kínálkozik. Találunk köztük politikai, gazdasági, társadalmi és társadalompszichológiai okokat, de miután a rendszerváltások többnyire az értelmiségi csoportok műveként valósultak meg, a változások végállomásainál kiütköző ellentmondások megvilágították a civil társadalmi formák gyengeségeit, a rendszerváltó erők megosztottságát, széttartó és széthúzó érdekeiket, illetve ezek eléggé jelentős távolságát a civil társadalom egészétől, amely önmagában nem volt kellő szilárdságú. Vagyis közép-európában szintén előtűnt a civil társadalom gyengesége, amelyhez aztán az új rendszerek ellentmondásai társultak. Mindebből következhet a bizonytalan szavazók tömege, amely az acsargó politikai pluralizmus lápjában fuldokol, és a mediatizált információk hangzavarában nem tudja eldönteni, hogy a gazdasági és politikai diszfunkciókért terhel a felelősség. Eközben a szociális feszültségek drámaian növekszenek, és az önmagával elégedett politikai elit nem érdekelt abban, hogy a civil társadalom tisztán lásson.

A tanulmányok másik fogyatéka az, hogy a szerzők érdemben nem néznek szembe a közép-európai posztkommunista paradigmával. A proletárdiktatúra eszméjének gyakorlati képviselői, örökösei, a szociáldemokratizált vagy szociáldemokratizálódó utódpártok az 1989–1990-es knock out után felálltak, erőre kaptak, választásokat tudtak nyerni, a közélet meghatározó vagy kiiktathatatlan elemei lettek – kormányozva vagy ellenzékben tevékenykedve. Mi ennek a magyarázata? Miben áll a posztkommunizmus paradigmája? A hiányzó felelet persze nem kérhető számon egy történeti módszerrel összeállított tanulmányköteten, hiszen

a válasz részben a jelenben, részben a jelenkor szereplőinek, sőt a társadalom egészének tudatában rejtőzik. A nemzetközi viszonyokat tárgyalva Magyarics Tamás is felhívja a figyelmet arra, hogy a történeti rekonstrukcióhoz, a rendszerváltási problematika vizsgálatához szükséges forrásokat hosszú időre titkosították, és ez megköti a kutatók kezét. Ráadásul a politikát irányító csoportok egyik oldalról a túlzott ideológiai óvatosság bástyája mögé bújva alig-alig nyilatkoznak a közvetlen múlt meghatározó jelentőségű fordulatairól, a másik oldalról viszont győzelmet kiáltanak, ellenfelüket bukottnak állítják be (finoman szólva: indokolatlanul). Ettől azonban még a történetírás adóssága sem kicsiny.

Pankovits József

Rendszerváltások és átmenetek?

A *Proletárdiktatúrákból a polgári demokráciákba* (1989–1992) című kötet a mintegy másfél évtizeddel ezelőtt lezajlott európai és harmadik világbeli rendszerváltozásokat mutatja be. Ennek során az első fejezetben a rendszerváltó Európa kerül górcső alá, a másodikban pedig az ázsiai és amerikai demokratizálódásról kapunk képet úgy, hogy itt szembesülhetünk a szovjet birodalom szétesésével is. Kérdés, hogy ez mennyire szerencsés, hiszen a kétpólusú világrend egyik óriása talán megérdemelt volna egy külön fejezetet, amit földrajzi indokok is alátámasztanak, lévén egykori eurázsiai hatalomról szó. E fejezet kapcsán a másik felvetésünk az, hogy bár a *Demokratizálódás Ázsiában és Amerikában* fejezet-cím teljesen helyénvaló, ám a kötet címével nem áll teljesen összhangban. Hiszen honnan tudhatná bárki is, hogy például Kína valóban a proletárdiktatúrából a polgári demokráciába való átmenet útját járja-e? Ráadásul amíg Közép- és Kelet-Európában ténylegesen rendszerváltásokra került sor, addig némileg vitatható, hogy Laoszban vagy éppen Kubában, de különösen Észak-Koreában zajlik-e demokratizálódási folyamat.

A kötetet a szerkesztő, Glatz Ferenc tanulmánya nyitja, amelyben a szerző először a kutatást és a tudományos véleménynyilvánítást zavaró tényezőkről értekezik, és megállapítja, hogy a szocializmus évtizedeiben a politikai adminisztráció a „hivatalos” álláspontok igazolását várta a történettudománytól, napjainkban pedig a társadalom öngigazoló vágya és a média, valamint a politikai elit öngigazolási késztetése sodorják veszélybe a történettudomány szakmai ítéleteit. Glatz hangsúlyozza, hogy az 1989 és 1992 közötti európai történések az egyes országok közötti